

Dr. Vekoslav Grmič skozi oči svetovnonazorske ateistke

Igor Černe*

Potrjeno – Accepted: 15. 9. 2023 | Objavljeno – Published: 30. 11. 2023

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 17.035.1

Igor Černe: Dr. Vekoslav Grmič skozi oči svetovnonazorske ateistke. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 94=59(2023), 2–3, str. 220–227

Prispevek je na neki način in memoriam Cvetki Hedžet Tóth, ki je slovenskemu prostoru s svojo humanistično držo vtisnila ogromen pečat. Osnova razprave sta dva pogleda: prvi se navezuje na spominske utrinke – bila je avtorjeva profesorica in mentorica na podiplomskem študiju –, drugi pa na besedila, ki jih je napisala o škofu dr. Vekoslavu Grmiču in so zbrana v zborniku Vekoslav Grmič – Škof pričevalec. Grmič jo je nagovoril: njegove misli so ji bile blizu in izhodišče, da jih razvija naprej. Našla sta se dva iz popolnoma različnih miljejev: tako na človeški ravni kot tudi na akademski. Skupaj sta nagovarjala svet in družbo ter hkrati iz obeh črpala ideje za svoj pogled na svet.

Ključne besede: Vekoslav Grmič, Cvetka Hedžet Tóth, ateizem, filozofija, humanizem, spomini, toleranca, globalizem.

1.02 Review article
UDC 17.035.1

Igor Černe: Vekoslav Grmič through the eyes of a world-view atheist. Review for History and Ethnography, Maribor 94=59(2023), 2–3, pp. 220–227

In a way, this article serves as a tribute to Cvetka Hedžet Tóth, who made a significant impact in the Slovenian community with her humanistic approach. The discussion is based on two aspects: the first being personal memories of the author, who was

* mag. Igor Černe, Mariborska knjižnica, Rotovški trg 2, igor.cerne@mb.sik.si

mentored by her during his postgraduate studies, and the second being the texts she wrote about Bishop Dr Vekoslav Grmič, which are compiled in the book "Vekoslav Grmič – Bishop Witness". Grmič's thoughts resonated with her, and she used them as a foundation to develop her own ideas. Despite coming from different backgrounds, they connected on a personal and academic level. Together, they addressed societal issues and drew inspiration for their own worldviews.

Keywords: Vekoslav Grmič, Cvetka Hedžet Tóth, atheism, philosophy, humanism, memories, tolerance, globalism.

December prvega leta covida-19 2020 je zaznamovalo še eno negativno sporočilo: 14. decembra sem izvedel, da je umrla dr. Cvetka Hedžet Tóth. Bila je redna profesorica za ontologijo, metafiziko in filozofijo utopistike na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete v Ljubljani ter predstojnica katedre za sistematsko filozofijo, namestnica predstojnika oddelka, članica fakultetne in oddelčne komisije za kvaliteto študija in senatorka na fakulteti (2009–2013) ter podpredsednica Društva visokošolskih profesorjev Univerze v Ljubljani. V svojem širšem znanstvenoraziskovalnem in predavateljskem delovanju je posegala na področja ontologije, metafizike, utopistike, etike in aksiologije. Predavala je na številnih univerzah: na Hebrejski univerzi v Izraelu, ter nemškima: Univerzi v Regensburgu in na Univerzi v Münchnu. Je avtorica številnih člankov, razprav in študij s področij teoretične in praktične filozofije. Objavila je sedem obsežnih knjig: *Spontanost in avtonomnost mišljenja* (1994), *Metafizika čutnosti* (1998), *Med metafiziko in etiko* (2002), *Hermenevtika metafizike* (2008), *Dialektika refleksijskega zagona* (2015), *Materialistično-idealistična zarez* (2015) in *Demaskirajoče tendence* (2018).

Vest o njeni prezgodnji smrti je udarila kot strela z jasnega, saj tega ni pričakoval nihče od nas. Mentoričin glas o premislekih posameznikove umeščenosti v svet je za zmeraj utihnil, ne samo v univerzitetnem okolju, njena dela pa nas nagovarjajo še naprej. Zadnja knjiga *Demaskirajoče tendence*, v kateri izpostavlja problematiko sodobnega časa, kot pravi, je branje, ki nagovori vsakogar, ki se ponaša s svojim humanizmom. Izpostavlja nove potrebe v filozofiji in hkrati opozarja, da se da tudi s toleranco spremeniti etiko. Nagovarja nas, da potrebujemo svetovljansko resnico, ki bo temeljila na priznavanju drugačnosti. Čeprav nas hkrati opozarja, da je mogoče tudi toleranco spremeniti v kaj represivnega in manipulativnega, to je v nekaj, s čimer lahko poteptamo že tako v teh časih »manjvreden« humanizem. Kolikokrat je ponovila, da smo ljudje najprej bitja potreb, na podlagi katerih je potrebno zgraditi človekove pravice. Bila je upornica. »Moja generacija 68,« smo jo lahko slišali nemalokrat vzklikniti v predavalnici, na simpozijih ali zgolj v zavetju prijetne sence ob črni kavi. Ni bila upornica zaradi uporništva samega. Njen upor je imel vsebino in razlog, saj je temeljil na potrebi po pravičnosti in občutku za

poštenost, zato zanjo to ni bila ideologija. Nagovarjala nas je z antropologijo – antropologijo upornišтва.

Zato je še toliko bolj »čudenja« vredno tudi to – če uporabim njen tako pogost medklic, ne pozabite na čudenje »thaumazein« –, da je našla svojega sogovornika prav v škofu dr. Vekoslavu Grmiču. Skupaj sta v čudenju nad svetom izoblikovala vsak svoj filozofski sistem. Prav Grmič je bil tisti, ki jo je nagovoril v njenem ateizmu, svetovnonazorskem ateizmu, kot ga je poimenovala sama. Nagovoril jo je s pozivom, naj tudi ateisti negujejo in razvijajo svoj pojem transcendence. Nekaj, kar je opazila tudi pri marksistih frankfurtske šole: Maxu Horkheimerju, Theodorju W. Adornu in Jürgenju Habermasu. Zunanaj tega kroga je o tej tematiki razmišljala z Ernstom Blochom.

Grmič jo je kot ateistko nagovoril prav s tem, da je tam, kjer bi pričakovali zgolj teološko razpravljanje, govoril o antropologiji, hkrati pa naslavljal upanje kot človekovo poslanstvo. Ateistov Grmič ni demoniziral, ampak je svoje razumevanje sveta gradil na dialogu. S tem je nagovoril tudi njo, saj ji je pokazal pot, kako negovati dialog s tistimi, ki imajo popolnoma drugačna stališča.

V Grmičevih delih je Tóthova odkrivala kritiko globalizma, ki se ponša le še s tekmovalnim nabojem svetovnih razsežnosti. Mnogokrat je izpostavila, kako je sodelavce revije Znamenje pozival, naj se pobliže seznani s projektom svetovnega etosa: globalizacija lahko postane smiselna le, če bo hkrati potekala kot etizacija sveta.

Prav tako kot Grmič tudi Tóthova zapiše, da fanatizem nikdar ne more postati orodje za sočutje ali orodje za upravljanje z drugačnostjo, saj fanatizem ustvarja le stalen občutek ogroženosti, ki ga posameznik zaznava v vseh porah svojega bivanja.

Ob Grmičevem pozivu, da naj kot ateistka neguje pojem transcendence, je kot tesna sodelavka revije Znamenje razvijala svojo misel v sozvočju s Schopenhauerjem, Simmlom ter Ernstom Blochom in tako začela negovati transcendenco na ravni imanence. O omenjenih avtorjih pravi, da so bili ateisti, niso pa bili proti-teisti. S Schopenhauerjem, ki je človeka okarakteriziral kot animal metaphysicum – torej kot tistega, ki neguje potrebo po transcendenci – sega h Grmiču, ki pojmovanje transcendence razlaga v smislu antropološke določenosti človeka. »Antropologija, kot ontologija človeka, izhaja samo iz tega, kar človek je, kar smo ljudje.« (Hedžet, 2022, 19). Zato naj bi bila vera razodtjujevalni element in sredstvo za preprečevanje odtujevanja. Avtorica iz tega razmisleka izpelje zahtevo po tem, da bi moral vsak – še tako zavzeti ateist – vsaj enkrat prebrati evangelij, nato pa z Rortyem predlaga: berimo oboje evangelij in komunistični manifest. To je besedilo o bratstvu med ljudmi in besedilo o tem, kako zelo kapitalizem in svobodni trg omejujeta doseganje bratstva med ljudmi (Ibid., 20). Politizacijo sveta more premagati le etizacija

sveta s čutom za odgovornost, ki omogoča posamezniku vznik smisla. Današnji človek je namreč vse preveč podvržen pomanjkanju smisla in negativizmu, ki gre z roko v roki z nebrzdanim kapitalizmom. Tudi etika mora pri svojem poslanstvu zaobrniti svoj pogled: cilj ni samo to, kar je pomembno. Še bolj pomembna so sredstva, s pomočjo katerih hočemo doseči ta cilj. Zato sredstva ne smejo biti v nasprotju z evangelijskim sočutjem. V nasprotnem primeru je mogoče zlorabiti tudi etiko. Nietzsche zapiše prav to, da je bila etika izpostavljena dolgotrajnemu nasilju. Grmič pojav vere v širšem smislu, o katerem govori v svojem delu *Moja misel*, poveže s presežnostjo oziroma transcendenco. Ta pa je lahko imanentna ali pa transcendentna. V prvem primeru je to vest, v drugem pa Bog. Grmič v prispevku *Krščanstvo je biti dober človek* zapiše takole: »O veri lahko govorimo takrat, ko opišemo nekaj, kar res sami osebno čutimo, in ne tisto, kar lahko prebereš in se naučiš v nekem katekizmu. Vera je, kar osebno čutiš! Vera je predvsem odnos do nečesa svetega. In vsakemu človeku je v življenju nekaj sveto! Kaj ti je sveto, ti narekuje vest. Zato je vera zvestoba lastnemu prepričanju, lastni vesti.« (Ibid., 24). Avtorica na tem mestu vpelje Schopenhauerjevo idejo, ki na vprašanje, ali je sveto predpostavka religije ali pa religija pogoj za doživljanje svetega, odgovarja, da svetost ne izhaja iz refleksije, ampak iz narave bivajočega. To pa zato, ker je Schopenhauer premaknil metafiziko iz sveta idej, ki je človeku dan samo posredno, v svet izkustva, ki mu je dan neposredno. V tem smislu postanejo etika, sočutje in upanje pojmi, ki jih nagovarja evangelijsko krščanstvo. Torej so to pojmi, ki so pozitivno prispevali k razvoju civilizacije. Hkrati pa je potrebno paziti, da ti ostanejo pri ljudeh. V primeru, ko postanejo orodje v rokah miselnega fundamentalizma, pa se lahko kaj hitro zlorabijo in obrnejo v svoje nasprotje. V tem smislu nam avtorica predstavi Maxa Horkeheimerja, ki je zaznal izginjanje religije v zahodnem svetu. Rešitev smiselnosti religije je odkril v etiki: religija bi postala etični zanos, etična moč. Nadaljeval je pravzaprav s Schopenhauerjem, ki je iz krščanstva želel rešiti njegovo najbolj žlahtno, to je njegov etični moment.

Še eden od vidikov, ki so očarali avtorico, sta bili Grmičeva komunikativnost in sporočilnost njegove besede: temeljile so na povezovalnosti, ki je zmeraj premogla etični podton. Prav tako je zaznala, da mu je bil tuj vsakršen nepotreben intelektualizem, podprt z retorično akrobatiko. S tem ji je bil blizu, saj je znal nagovoriti človeka. V razmišljanju je izhajal iz življenja, ki ga moramo graditi tudi z drugače mislečimi. V tem njegovem razmisleku ni bilo izključevalnosti in razlikovanja med vernimi in nevernimi. V tej obliki povezovanja je profesorica Cvetka – kot samooklicana ateistka – zaznala, da gre prvenstveno za humanizem. In prav o tem humanizmu govori Grmič v svoji antropologiji, ki izhaja iz teologije zemeljskih resničnosti. Spričevalo tega humanizma pa je po njegovih besedah lahko le etika.

Avtorica tudi na številnih mestih svojega razmisleka izhaja iz etičnega vidika Grmičeve misli ter iz njegovih razmišljanj o vrednotah. Razbrala je, da so Grmičeva opozorila še kako na mestu, saj posameznik ni deležen tega, kar mu že z zakonodajo pritiče, to je človekovih pravic. Današnji sistem ne samo, da jih aktivno negira, še huje: na prvo mesto sploh ne postavlja več človeka in tudi ne njegovega dostojanstva, svobode in osebne nedotakljivosti. Socializem, ki si je poskušal podrediti zakone kapitalizma v dobro človeku, je propadel. In restavrirani kapitalizem, ki sicer govori o toleranci in duhu razlik, tega več ne udejanja, saj je v svojem bistvu temu nasproten.

Že ob bežnem pogledu na svetovno ureditev lahko opazimo, da kapitalizem ni toleranten sistem, saj izhaja le iz pozicij moči. Herbert Marcuse je to njegovo pozicijo poimenoval represivna toleranca. Kategorije, ki so bile še nekoč socialne: šolstvo, zdravstvo, javna služba in druge, so z njim postale ekonomske (Ibid., 77). Tudi Grmič je eksplicitno zapisal, da sta kapitalizem in evangelijska dobrota nezdružljivi kategoriji. To pa zato, ker kapitalizem temelji na človekovem egoizmu, socializem pa na človekoljubju. Na tem mestu bi opozoril na Schopenhauerjevo distinkcijo: na eni strani govori o tem, da je temeljni človekov gon egoizem, na drugi pa hkrati razvija – lahko bi rekli – evangelijsko etiko sočutja – »Mitleid«. Zaradi vse bolj porajajoče se kapitalistične miselnosti je Grmič opozarjal na naraščanje socialnih in družbenih problemov, ki so z njo tesno povezani. Bil je eden redkih razumnikov, ki je že takrat vizionarsko opozarjal na to, kar so danes temeljni filozofski problemi kapitalistične miselnosti: ekološke težave ter etika odnosa do živali in narave. Tudi na podlagi teh idej je filozofinja Cvetka razvijala socializem kot idejo organizirane solidarnosti, ki naj bi predstavljala alternativo »kobiličarskemu kapitalizmu«.

Grmič je imel tudi izredno izrazit čut za prepoznavanje problemov sodobnosti. Resnico določenega obdobja je zmeraj motril skozi prizmo socialnega čuta, na kar je opozarjal tudi svoje sodelavce. Tudi profesorica Cvetka je sedanjno resničnost videvala v izrojenosti medčloveških odnosov, logiki gospodstva in umanjkanju empatije. Na te izrodke tudi Grmič odgovarjal predvsem z etiko, ki pa ne sme – ponovno ponovljeno – nikdar postati represivna, mora pa biti solidarna s človekom in okoljem. Biti solidaren pomeni biti pošten. Poštenost in pravičnost sta sinonima za etiko.

Grmičeva življenjska zgodba je bila v mnogočem tragična, saj so ga zaradi njegove drže izolirali in mu na mnogoterih področjih onemogočili delovanje. Sam se je tega zelo dobro zavedal. Tóthova skorajda hudomušno zapiše, da je najozje sodelavce pri reviji Znamenje mnogokrat posvaril pred poskusi izolacije in diskriminacije, ki jih lahko doleti v primeru, če bodo sodelovali z njim. Seveda so vztrajali. Sama je vztrajala tudi po njegovi smrti. Vse do prerane smrti. Naj zaključim z Grmičevo mislijo, z osmo tezo: »Kar je človeško, ni nikoli popolno, je samo na poti.« (Ibid., 87).

VIR

HEDŽET T., C.; KOVAČIČ PERŠIN, P.; REHER, S. (2022): *Vekoslav Grmič, škof pričevalc*, Maribor: Kulturni center Maribor

VEKOSLAV GRMIČ SKOZI OČI SVETOVNONAZORSKE ATEISTKE

Povzetek

Dr. Cvetka Hedžet Tóth svoje prve spomine na Vekoslava Grmiča naslanja na svoj svetovni nazor, ki je, kot sama pravi, svetovnonazorski ateizem. Kljub tej drži jo je Grmič nagovoril tako, da je takratnim mislecem novega vala vsadil idejo razvijanja lastnega pojma transcendence, ki jo je avtorica od takrat naprej pronicljivo negovala. Kot temeljno držo, ki jo je zaznala pri Grmiču, ne izpostavi teološke naravnosti, temveč upanje kot tisto antropološko počelo, ki je edinstveno človeku. Izpostavlja dialog kot tisti moment, ki lahko povezuje še tako nasprotni pole, ki zadnjih 70 let vedno nevarneje delijo slovenski narod. Razvijanje etike, ki je nad dilemo verujoči – neverujoči ali z Grmičevimi besedami »etika srca, etika ljudi dobre volje«, bi morala biti poglobljena naloga vsakega humanista. Iz takšnih nazorov je, kot sama piše, njena generacija sanjala o ideji organizirane solidarnosti. Ob preizpraševanju sodobnosti, v kateri so zaznali tekmovalni naboj svetovnih razsežnosti, jih je na drugačno pot premisleka popeljal Grmičev namig, da naj si ogledajo misel Hansa Künga in njegov pojem svetovnega etosa. Globalizacija kot takšna je smiselna zgolj, če se dogaja z roko v roki z etizacijo sveta. Obregne se ob fanatizem, ki ga lahko zaznamo, kadar je pri posamezniku prisotna trajna ogorčenost, ki se pojavi ob vsakem stiku s čim drugačnim. Nasproti politizaciji sveta je postavila etizacijo sveta s čutom za odgovornost do sočloveka. Z Grmičem se v svojih delih sprašuje po človekovi transcendentni potrebi, ki ni nujno onstranska, temveč je lahko tudi imanentna. Transcendencja na ravni imanence. S Schopenhauerjem ugotavlja, da svetost ne izhaja iz refleksije, temveč iz narave bivajočega kot takega, iz njegovega najbolj notranjega bistva. Avtorica v svojem delu na zanimiv način prikaže in osvetli relacijo med ateizmom in teizmom ter vprašanje po združljivosti ateizma in nesmrtnosti. Hkrati poda razmišljanja o tem, kako se soočiti s trpljenjem v življenju. Kako ga zaustaviti. Skozi Grmičevo misel je zaznala njegovo priznanje tudi tistim posameznikom, ki se deklarirajo kot ateisti, a so s svojo etično držo do sočloveka po evangelijskem merilu še kako verni. Cvetka Hedžet Tóth je svojo misel in ideje, ki jih je zaznala pri tako globokem mislec, kot je bil Vekoslav Grmič, povezala s filozofi, ki jih v svojem življenju motrila in raziskovala: Arthur Schopenhauer, Georg Simmel, Friedrich Nietzsche, Max Horkheimer, Paul Tillich, Theodor W. Adorno, Hans Küng. Vsekakor je bila njena želja, ki ji jo je na neki način v srce položil Vekoslav Grmič, etizacija sveta.

VEKOSLAV GRMIČ THROUGH THE EYES OF A WORLD-VIEW ATHEIST

Summary

Dr. Cvetka Hedžet Tóth's earliest memories of Vekoslav Grmič are rooted in her world-view, which she describes as atheistic. Despite this, Grmič spoke to her in a way that inspired the New Wave thinkers of the time to develop their own concept of transcendence, which Tóth has since thoughtfully nurtured. She highlights the fundamental attitude she observed in Grmič, not as a theological one, but as hope – a uniquely human trait. Tóth believes that dialogue can bring together even the most opposing viewpoints, which have

been dangerously dividing the Slovenian nation for the past 70 years. She argues that developing an ethics that transcends the believer-nonbeliever dilemma, or what Grmič called “the ethics of the heart, the ethics of people of good will,” should be the primary goal of every humanist. Tóth’s generation dreamed of the idea of organized solidarity based on such views. Questioning modernity, in which they perceived a competitive charge of global dimensions, they were led to a different path of reflection by Grmič’s suggestion to look at the thoughts of Hans Küng and his notion of a world ethos. Globalisation as such only makes sense if it goes hand in hand with the ethicalisation of the world. It pokes its nose at the fanaticism that can be detected when there is a persistent indignation in the individual, which arises whenever there is contact with something different. It contrasts the politicisation of the world with the ethisation of the world, with a sense of responsibility towards fellow man. In her works, she and Grmič question the transcendent human need, which is not necessarily other-worldly, but can also be immanent. Transcendence at the level of immanence. With Schopenhauer, she finds that holiness does not derive from reflection, but from the nature of being as such, from its innermost essence. In her work, the author shows and sheds light on the relation between atheism and theism in an interesting way, as well as on the question of the compatibility of atheism and immortality. At the same time, she gives reflections on how to deal with suffering in life. How to stop it. Through Grmič’s thoughts, she also perceived his recognition of those individuals who declare themselves atheists, but whose ethical attitude towards their fellow man is, by the Gospel’s standard, still religious. Cvetka Hedžet Tóth linked her thoughts and the ideas she perceived in such a profound thinker as Vekoslav Grmič to the philosophers she had studied and researched in her life: Arthur Schopenhauer, Georg Simmel, Friedrich Nietzsche, Max Horkheimer, Paul Tillich, Theodor W. Adorno, Hans Küng. Her desire, which was in a way laid at her heart by Vekoslav Grmič, was certainly the ethisation of the world.

VEKOSLAV GRMIČ DURCH DIE AUGEN EINER WELTANSCHAULICHEN ATHEISTIN

Zusammenfassung

Dr. Cvetka Hedžet Tóth stützt ihre ersten Erinnerungen an Vekoslav Grmič auf ihre Weltanschauung, die, wie sie sagt, weltanschaulich atheistisch sei. Trotz dieser Einstellung sprach Grmič so zu ihr, dass er den Den Kern der Neuen Welle jener Zeit die Idee einflößte, ihre eigene Vorstellung von Transzendenz zu entwickeln, die die Autorin seither aufschlussreich pflegt. Als Grundhaltung, die sie bei Grmič wahrgenommen hat, hebt sie nicht die theologische Haltung hervor, sondern die Hoffnung als das anthropologische Etwas, das dem Menschen eigen ist. Sie hebt den Dialog als das Moment hervor, das selbst solche gegensätzlichen Pole vereinen kann, die die slowenische Nation in den letzten 70 Jahren immer stärker und gefährlicher gespalten haben. Die Entwicklung einer Ethik, die über dem Dilemma zwischen Gläubigen und Ungläubigen steht, oder mit den Worten von Grmič, „die Ethik des Herzens, die Ethik der Menschen guten Willens“, sollte die Hauptaufgabe eines jeden Humanisten sein. Aus solchen Ansichten heraus träumte ihre Generation, wie sie schreibt, von der Idee der organisierten Solidarität. Indem sie die Moderne hinterfragten, in der sie einen Wettbewerbsdruck von globalem Ausmaß sahen, wurden sie durch die Anregung von Grmič, sich mit dem Denken von Hans Küng und seiner Vorstellung von einem Weltethos zu befassen, auf einen anderen Weg der Reflexion geführt. Die Globalisierung als solche macht nur Sinn, wenn sie mit einer Ethisierung der Welt einhergeht. Sie rempelt den Fanatismus an, der sich in einer anhaltenden Empörung des Einzelnen äußert, die immer dann aufkommt, wenn er mit etwas anderem in

Berührung kommt. Gegen die Politisierung der Welt setzte sie die Ethisierung der Welt mit einem Gefühl der Verantwortung gegenüber den Mitmenschen. In ihren Werken hinterfragt sie zusammen mit Grmič das transzendente menschliche Bedürfnis, das nicht notwendigerweise jenseitig ist, sondern auch immanent sein kann. Transzendenz auf der Ebene der Immanenz. Mit Schopenhauer kommt sie zu dem Schluss, dass die Heiligkeit nicht aus der Reflexion, sondern aus der Natur des Seins an sich, aus seinem innersten Wesen, herrührt. In ihrem Werk zeigt und beleuchtet die Autorin auf interessante Weise die Beziehung zwischen Atheismus und Theismus und die Frage nach der Vereinbarkeit von Atheismus und Unsterblichkeit. Gleichzeitig reflektiert sie darüber, wie man mit dem Leiden im Leben umgehen kann. Wie man es aufhalten kann. Durch die Gedanken von Grmič erkannte sie, dass er auch denjenigen Menschen Anerkennung zollt, die sich selbst als Atheisten bezeichnen, deren ethische Haltung gegenüber ihren Mitmenschen aber nach den Maßstäben des Evangeliums immer noch religiös ist. Cvetka Hedžet Tóth verband ihr Denken und die Ideen, die sie bei einem so tiefgründigen Denker wie Vekoslav Grmič wahrnahm, mit den Philosophen, die sie in ihrem Leben studiert und erforscht hatte: Arthur Schopenhauer, Georg Simmel, Friedrich Nietzsche, Max Horkheimer, Paul Tillich, Theodor W. Adorno, Hans Küng. Ihr Wunsch, der ihr in gewisser Weise von Vekoslav Grmič ans Herz gelegt wurde, war sicherlich die Ethisierung der Welt.